

այդպիսի « յիշատակարաններով » միայն մի ձեռագիր կայ, իսկ թէ Սահակ եպիսկոպոսը ինչու է սխալել, ես էլ չգիտեմ:

Մնում է մի կարեւոր հարց եւս լուծել, թէ Տիգրանակերտցի եպիսկոպոսը ո՞ր տեղից է վերցրել իւր յիշատակարանի տեղեկութիւնները: Քանի որ ձեռագիրը վերցրել է Մշյո ս. Յոհան վանքից, ուստի նա ենթադրել է որ հարիւրաւոր տարիներ առաջ գրուած ձեռագիրը իւր սկզբնական գրութեան տեղից չի փոխուել, և կարգաւցած լինելով Յոհան Մամիկոնեանի պատմութիւնը կամ աւելի հաւանական՝ Չամչեանի Հայոց Պատմութիւնը՝ փնտռել է Մուշեղ Մամիկոնեան նշանաւոր իշխանին, (1)ձ քաղաքը և ոմն Գրիգոր երէց որին գաւառաբարբառով կոչում է Գրիգոր երէց:

Եւ իսկապէս Չամչեանի երրորդ հատորի մէջ (էջ 307 Գլ. ԽԸ) Մուշեղի և Գայլ Վահանի քաջագործութեանց թուականը նշանակուած է լուսանցում « 602—Խրա », որից, համարեա կարելի է հաստատապէս պնդել որ Մկրտիչ եպիսկոպոսը իւր տեղեկութիւնը քաղել է (Աղպէս վարուելով նա, ինչ խօսք, նպատակ է ունեցել բարձրացնել իւր ձեռագրի յարգը, մինչդեռ, եթէ նա ծանօթ լինէր հայ ձեռագրերի հետ, կ'հասկանար որ իւր ձեռագիրը իսկապէս շատ յարգի է, որովհետեւ հայ պահուած բոլոր ձեռագրերից հնագոյնն է, ամենայն հաւանականութեամբ աւելի հին քան Լազարեան ճեմարանի ձեռագիրը, թէեւ դժուարանում ենք դարը որոշելու:

Յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ է եղել Էջմիածնի նշանաւոր փղոսկրեայ Սեփարանը. լուսատիպ վերարտադրութեամբ հանրամատչելի և արժաւ Լազարեան ճեմարանի Սեփարանը. հրատարակուեց Մլքէ Թագուհու Սեփարանի ուսումնասիրութիւնը, ժամանակն է որ Էջրուսդէմի Սեփարանը եւս մասնակի ուսումնասիրութեան առարկայ ծառայի:

ՄԱՐԿԱՅ ԳՂԱՐԱՊԵՏ

ՊՐՈՖ. ԼԵՄԱՆԻ.

Նիւթեր Հայաստանի Խնագոյն պատմութիւնը.

Յաւելուած դոկտ. Մաքս Ֆան Բերշէ-մի, « Արարական արձանագիրը Հայաստանէն և Տիարպէքիւրէն » 1:

Անցեալ տարւոյ վերջերը լոյս տեսան մասամբ՝ գիտական արդիւնք այն ճանապարհորդութեան՝ զոր ինն տարի յառաջ (1898/99) կատարեցին Հայաստան Լեման և Բեւեք գիտնականք: Հրատարակման համար ցարդ շատ դժուարութիւններ կային, որոց մէկն ալ գուցէ էր գծութիւնն՝ որ ծագեցաւ երկու զիտնոցս մէջ և որոյ կրկնուել հետքերը կարելի է տեսնել նաև ի Zeitschr. d. deutsch morgenld ges. հատոր 54. (1900):

Սակայն Պրոֆ. Լեման, որ լրջօրէն կ'աշխատէր ժողովուած նիւթերուն վրայ՝ այժմ ի մեծ ուրախութիւն գիտնոց՝ ընդհատեց այս լուսութիւնը և կուգայ մեր երկրին հնագոյն պատմութիւնն արձանագրութիւններով լուսարանել. պատմութիւնը շրջանին՝ երբ Հայաստան տակաւին Նիւրի և ապա Ռարտոտ կը կոչուէր, և երբ այդ երկրի վրայ կը տրէր ժողովուրդ մը չգօր՝ և յաճախ արոյեան Նիւնուէի բուն աշխարհակալաց:

Ուսումնական աշխարհի արդէն ծանօթ են ուղեւորութիւնք և տեղեկագրութիւնք Լեմանի և Բեւեքի, զորս մասամբ ճամ-

1. Գործոյ բուն վերնագիրն է. C. F. Lehmann-Haupt. Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens mit einem Beitrage, Arabische Inschriften aus Arm. und Diyarb. von Max von Berchem, mit 92 in den Text gedruckten Abbildungen und 14 Tafeln, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung 1907 (20 մարթ). Տպւած է շարք Abhandlungen d. Königl. Ges. der Wiss. zu Göttingen, philol. - hist. Klasse, neue Folge, Band IX. Nro. 8. Ինչպէս մեր յառաջարանին մէջ բոսծ ենք, մեր նպատակը չլուսւով ամբողջ գիրքը թարգմանութեամբ ընծայել՝ վերնագիրը քիչ մը փոփոխեցինք:

բարգրութեան միջոց և մեծ մասամբ Հասարակական գաղութային վերջ ալ և ալ գիտական և ակադեմական թերթերու մէջ հրատարակեցին և որոց ոմանց հայկական թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մէջ¹։

Ոսկայն աստոնք աւելի ճանապարհագրութեան մը նկարագիրն ունէին. իսկ ներկայ գործս իրենց խուզարկութեանը արդեանց մէկ մասին՝ որ է աստուրական² լեզուով գրուած բեւեռագիր արձանագրութեանց միայն պաշտօնական և գիտական հրատարակութիւնն է, թէեւ Պր. Լեման զայն պարզապէս «Նիւթքե...» կը կոչէ ապագայ լաւագոյն աշխատութեանց յոյսը մեր մէջ արծարծ պահելու համար։ Հաստորս, բայց ի բնագրի մէջ տպուած 92 յատուկ պատկերներէն՝ և առանձինն 14 զեղեցիկ տատկաններէն և անուանց ցանկերէն՝ ունի երեք մասեր.

Ու մասին մէջ, որ մինչեւ 64 էջ կը հասնի, լեման կը հրատարակէ աստուրական արժանագրութիւններն հանդերձ թարգմանութեամբ. կը նկարագրէ անոնց

զտնուած տեղն և զիրքը և կը նշանակէ
անոնց կարեւորութիւնը. իբր քաջ մաս-
նագէտ մը իւրաքանչիւր թագաւորին կու-
տայ անոր գրած արձանագրութիւնն՝ եթէ
այն՝ սխալով ուրիշ թագաւորի մը տրուած
էր յառաջագոյն, և անստոյգ արձանա-
գրերը հաւանականութեամբ կը վերագրէ
այս կամ այն անձին:

Բ մասին մէջ, որ 65-124 էջ կը հաս-
նի, հետեւանքներ կը հանէ արձանագրու-
թիւններէն և իւր ճամբորդութեան միջոց
տեսած կամ ձեռք ձգած իրեղէններէն, որք
Ուրարտացւոց, կամ ինչպէս ինքն կը կոչ-
է, Խալլիոց անցելոյն կը վերաբերին. կը
նկարագրէ Խալլեանց արուեստը քարի և
ժայռի վրայ, ջրանցաշինութիւնն, կառա-
գործութիւն, և մէկ բառով անոնց քաղա-
քակրոյսիւնն, որչափ որ կարելի է զայն
մնացած սակաւ հետքերէն ճանչնալ: Այս
ընթացքակրթութիւնը տարբեր ազգաց քա-
ղաքակրթութեան հետ քաղաքաստեղծ և ի-
րարու հետ խնամօթիւններ գտնելով՝ Պր.
Լեման կ'ընծայէ շատ հետաքրքրական գը-
լուխ մը Խալլիոց ծագման վրայ:

1. Լեմանի և Բեկըի Ուրարտացուց մասին զեխաւոր
գրութիւններն այլ և այլ տեղերէ հաւաքելով կը նշա-
նակենք չոս, ինչպէս նաեւ անոնց երեք հատին հայերէն
թարգմանութիւնը:

U. s. Sitzungsberichte der Königl. Preuss. Akad. der Wiss. zu Berlin. Bericht über eine Forschungsreise durch Armenien. 1899, VII, p. 116-20. *Բարձրաճառած ի Հանգ. Ս.Ս. 1899, էջ. 281-4. —* Zweiter Vorbericht über eine Forschungsreise in Armenien. *Սյու իւր Բարձրաճառած ի Հանգ. Ս.Ս. 1900, էջ 65-8, Տեղեկագիրքս Լեմանի ի Քեղի ի մասին հն.՝*

Р. Zeitschrift für Ethnologie; Ein neuer Herscher von 'haldia. 1892, p. 141 ff. (?). 1899, p. 99-132. *История и быт в Швеции*.

9. Zeitschrift für Assyriologie. IX, p. 82-99.
339-60. XIII, p. 307-322. XIV, 3, (1900 3-4
հոգար). Լեւոն և Բէր ժողովին:

4. Verhandl. der Berl. anthrop. Ges., Chaldische Forschungen, 1895 p. 578-616. — 1896 p. 309-27. — 1897 p. 302-8. — 1898 p. 414-6. 489. 522-7, 568-92. — 1899 p. 411-20. 487-9. 608. — 1900, 37. *Լեզու հայերէնի Ի Կ Բնիկ* Das Reich der Männer, 1891 p. 497 ff.

h. Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes. Von der deutschen armenischen Expedition, IV, 1900, Heft 1-2, p. 1-45, Բարդուղիմեոսի Ի Հանդիս, Ամս. 1900 թ, 215-9. 243-8. 287-94. 335-40. Երևան,

2. Nachrichten der Königl. Ges. der Wiss. zu

Göttingen. Vorläufige Bericht über die im J. 1890 erzielten Ergebnisse einer Forschungsreise durch Armenien. Philol. - hist. Klasse 1899 Heft 1, p. 80-6. 145ss.

h. Mitteil. der geogr. Gesell. in Hamburg.
Reisebriefe von der Armenischen Expedition,
XV, 1899 p. 1-22. 189-221. | *hfaab*.

2. Archive für Religionswissenschaft, Religionsgeschichtliches aus Kaukasus und Armenien, II, p. 1-17.

Deutsche Rundschau. Das vorarmenische Reich von Van, 1894 944 u.

4. Zeitschr. der deutsch. Gen.: Die neugefundene Steleninschrift Rusas' II von Chaldia. 1092, p. 101-115. *1. b. w. u.* — Die Steleninschrift Rusas' II Argistihinis von Etschmiadzin, 1904, p. 161-194, *3. b. u.* — Zwei unveröffentlichte chaldäische Inschriften, 1904, p. 815-852, *1. b. w. u.* — *U. u. g.* 859-863, Ein Schlusswort. *1. b. w. u.*

2. Մենք փոխանակ այլ տաժանելի ձեռք գործածեւ, լու պիտի լռենք պարզապէս. աստարտեան, աստարերեւ (չգ. Assyrie), աստարացոյն, աստարագիտորէն: Միզի արմատ առնելով Աստար անունը, որով կը կոչուէր Աստրոնոմի Երկիրը, անոր հին մայրաքաղաքն է անոր զինքանոր աստուածը:

Սաղայն պատեր չէ շփոթել ասորերեն, ասորական (զգ. syrien), ասորագետ և ասորագիտության գերիններուն հետ, սոցա միայն Ասորիք (Syrie) երկրին հետ գերաշինութիւն ունին, մինչ նորա Աս(ս)որեստանին (Assyrie) հետ:

Գ մասն, էջ 125-160, է յաւելուած մը, որ ներքին որ և է կապ չունի նախորդ երկու մասերու հետ: Հոս Լեմանի ինդրանօց դուկտ. Մաքս Ֆրան Բերշէմ կը հրատարակէ այն արաբական արձանազորութիւնները, զորս Լեման ի Հայս ճանապարհորդած միջոց ուղղակի կամ անուղղակի կերպով հաւաքած է: Տոկտ. Բերշէմ զանոնք կ'ընթերցու, կը թարգմանէ և լեզուական ու պատմական տեսակէտով կը լուսարանէ: Ուրեմն այս երրորդ մասն ևս չէ զուրկ շահեկանութենէ. գի մեզի միջոցներ կ'ընծայէ արաբական իշխանութեան տակ զանուղ Հայաստանի վիճակին վրայ՝ յատկապէս հայեացք մը նետելու. իբր գեղեցիկ ու քննական հաւաքածոյ մը ցիրուցան և կորստեան մօտ վաւերագրերու՝ նա միշտ արժանի է մեր յատուկ ուշադրութիւնը գրաւելու:

Ուրեմն ներկայ գործս եթէ ոչ ուղղակի Հայ ժողովրդեան՝ գէթ Հայ երկրին հնագոյն և միջին պատմութեան կը վերաբերի, և անոր վրայ սփռուած դարաւոր նսխօք քարերն ու ժայռերը մեզի հասկընալի կ'ընէ, ըլլան բնականագրեր ըլլան արաբերէն. երկուքն ալ մեզի օտար լեզուներ: Սակայն հոս պէտք է ցաւօք յիշենք, որ ներկայ գործիս մէջ հրատարակուած են ի Հայս գտնուած բնականագրութեանց աստուերներն միայն, և Բուն Ուրարտացի թագաւորաց ուրարտացի լեզուով գրած արձանագրութիւններն կը սպասեն տակաւին հրատարակութեան, թարգմանութեան և լուսարանութեան: Կը մնայ մեզ սակայն գեղեցիկ յոյսը՝ անոնց հրատարակութիւնն եւս շուտով տեսնելու:

Մենք կը սկսինք հոս զայս թարգմանութեամբ ընծայել. սակայն պէտք ենք ըսել յառաջագոյն որ ստիպուած ենք շատ բաներ դուրս ձգել և երբեմն պարզապէս բովանդակութիւնն ընծայել՝ այդ պարագային յայտնի կ'ընենք ընդհանրապէս թէ խօսողը Լեմանը չէ ուղղակի: Չգուած կէտերը հետեւեալներն են. առաջին, աստուական արձանագրութիւններ որոնք մեր պատմութեան հետ երբէք վերաբերութիւն

մը չունին և զորս Լեման անոր համար հոս կը հրատարակէ, վասն զի զանոնք ինքն իւր ճանապարհորդութեան միջոց ի Միջագետք գտած է: Երկրորդ, կէտեր՝ որք միայն պատկերաց և տախտակաց հետ վերաբերութիւն ունին, զորս Լեման իւր գրքին մէջ հրատարակած է և որք մեզի կը պակսին: Երրորդ, կէտեր՝ որք Բանաւորաց շատ անձուկ շրջանակի մը միայն կը վերաբերին. զոր օրինակ, զանազան ընթերցումներ, ամբողջացումներ աստուական բառից, և այլն: Արդ, այսպիսի կէտերը զանց ընելով, որ չեն փնասեր ոչ մեր դիտած նպատակին և ոչ մեր թարգմանութեան ամբողջութեան, յառաջ կը մատչինք դէպ ի մեր ձեռնարկած գործը այն գիտակցութեամբ, թէ այսու փոքր նպատակ մը կը բերուի մեր մէջ՝ պատմական ուսմանց յառաջդիմութեան:

Հ. Յ. Աստուրեան

ՅԱՌԱՊԱՐԿԱՆ ԷՆԴԻՆԵՐՆԵՐ

Գիտական արդիւնքները՝ յամին 1898-99 ի Հայաստան ղրկուած արշաւախմբին, որ Գիտութեանց արքունի ընկերութեան կողմանէ եւս նպաստներ ընդունեցաւ՝ կը սպասեն դեռ հրատարակութեան:

Ո՛չ յառաջընթաց տեղեկութիւնները՝ որք ճամբորդութեան միջոց գրուեցան, ոչ անոր արդիւնքները ամփոփող ակնարկները, և ոչ ալ քննութիւններն՝ եղած այն արձանագրութեանց վրայ որոնց բնագիրը չկայ կամ միայն օրինակուած քաղուածոյներ կան, կրնային բաւել ձեռք բերուածին վրայ գիտական դատաստան մը ընելու և զայն իւր արժէքին համեմատ գործածելու:

Արշաւախմբը ճանապարհորդեց գլխաւորապէս Հայաստան և հիւսիսային Միջագետք՝ արձանագրութիւններով և հնագիտորէն լուսարանելու համար պատմութիւնը նախահայկական պետութեան, — խալդեաց կամ Ուրարտացոց:

Գլխաւոր արդիւնքն եղաւ ճոխացումը՝

խալդիական բեւեռագրութեանց ատաղձին, որ արշաւախմբին ըրած գիւտերովը կըրկնապատկուեցաւ, յետոյ՝ բացի առանձին և աւելի դիպումածական գիւտերէն և խուճարկութիւններէն այլ սահմաններու մէջ՝ երբեք մեծ խմբեր նիւթոյ՝ պատմութեան և քաղաքակրթութեան տեսակէտով ընդնուած երկրին:

Ա. Գարէ, ժայռէ և աղիսէ արձանագրութիւնը բարեխնական — աստուրական լեզուով, և քանդակներ բարեխնական — աստուրական ժամանակէն:

Բ. Նիւթեր յայտարարը խալդիական քաղաքակրթութեան և խալդէացոց ծագման, մանաւանդ անոնք որ գտնուած են վանայ մօտ ի թօփրագգալէ կատարուած պեղումներով:

Գ. Արարական արձանագրութիւններ, (Դկար. Մաքս ֆան Բերշէմէ աշխատուած): Ասոնց հրատարակմամբ կը սկսիմ ես, իբր մին արշաւախմբի երկու անդամներէն՝ լրացնելու համար այն պակասը, զոր ընդերկար և խորապէս կը զգայի:

(Աստղանիշ (*)) մը թիւերու առջեւ գրուած ցոյց կու տայ արշաւախմբի ըրած գիւտերը, իսկ խաչանիշը (†) այն արձանագրութիւնը՝ որ այլուր չեն հրատարակուած):

Պեւիին Կ. Փ. Լիւմս — Հատրտ.

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Քարի, ժայռի և աղիւմներու վրայ փորագրուած արձանագրութիւնք աստուրական լեզուով. քամի, դակներ լարելոնական աստուրական ժամանակէն:

(Հին Աստուրականք.)

Տիգլատպիլեսեր Ա. (իբր 1000 Ն. Ք.):

Թիւ * 6. Թաղթութեան արձանագիրն Էռնդալուի.

1. Տիգլատպիլեսեր,
2. արքայ հօգը, արքայ աշխարհի, արքայ Աստուրայ,
3. Թագաւոր չորս կողմանց աշխարհի,

4. աշխարհակալող Նաիրի — երկիրներու
5. Տումինէ մինչեւ Դախանի,
6. աշխարհակալող Քիրիի երկրին
7. մինչեւ ծովն մեծ:

Այս արձանագրութեան Տիգլատպիլեսերի վերագրուիլը կը հաստատուի թէ՛ զրի ձեւէն և թէ՛ քնագրի խնամութենէն նոյն Թագաւորի ուրիշ արձագրութեան մը հետ՝ ուր նա տարեգրութեան ձեւով կը յիշէ իւր առաջին արշաւանքն ի Նաիրի (Prisma. — Inschrift Col. IV 43 ff):

Արձանագրութեան քնագիրը և տեղը՝ ուր գտնուած է՝ կը հաստատեն մեր ճանապարհորդութիւնէն առաջ Տիգլատպիլեսերի այս առաջին արշաւանքին ուղղութեան և նպատակին վրայ հղած կարծիքները:

Ոչինչ զմեզ կը ստիպէ ընդունելու՝ թէ Թագաւորը մինչեւ Սեւ ծով հասած ըլլայ: Ընդհակառակն քնագիրը որոշ կերպով կը ցուցնէ, թէ Տիգլատպիլեսեր Ա՛ ժամանակները Ասորեստանեայց ըով կար ծանօթութիւն մը Սեւ ծովի մասին, որ յայտնապէս Սաղմանասար Ա՛ի և Տուքուլտի—Նիխիսի Ա՛ի հիւսիսային արշաւանքներէն է: Միւսն ի հիւսիս կրնար Քիրիի ծովու հետ կից ըլլալ՝ Նաեւ Նաիրի — իշխանութեանց ամենահիւսիսայինը, Դախա(է)նի, ըստ Ասորեստանեայց կը հասնէր՝ ճիշդ կամ անճիշդ՝ մինչեւ ծով:

Թիւ 7. Արձանագիրս Տիգրիսի անցքին բերանը ժայռի մը վրայ փորագրուած է, (ցարդ սխալ կերպով «Սերենէ Սուի աղբերաց քարայրին բերանը» կ'ըսուէր), Թագաւորին պատկերով որ գետն ի վար կը նայի: Բնագիրը, որ էական կէտերու

1. Գեր. Թ. Սանտալեան իւր «Ասորեստանեայ և Պարսիկ սեպագիր» արձանագրութիւնք զորմէն մէջ այս արձանագրութիւններէն քանի մը հատը Թարգմանեւէ արդէն. խայց մեք հոս գտնոյն կրկին կը Թարգմանենք, վասն զի Լեմանայ և Բեւեք ուղեւորութեամբ անոնք կարեւոր փոփոխութիւններ կրեցին ընթերցման և ամբողջացման մէջ:
2. ZDMG 61 էջ 560. & Berliner Sitzungsber. 1898 էջ 117. & Verh. Berl. anthr. Ges. 1898 էջ 575.
3. Հմտ. Klio IV էջ 399.